

Dabusiya qal'asi va uning atrof hududlari toponimlarining tarixiy-
etimologik tadqiqi

O'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Berdiyaro Dilafruz Tojinorovna

Har bir xalq(etnos)ning uzoq tarixiy davrlar davomida shakllanishi, rivojlanishi, madaniyati, boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqasi, urf-odati, va yashash joylarida yuz bergan o'zgarishlarning tarixiy jarayoni etno-tarixiy jarayon hisoblanadi. Yanada tushunarliroq qilib aytganimizda, xalqning kelib chiqishi, hududiy o'zgarishlari, madaniyatining shakllanishi, boshqa xalqlar bilan aralashuvi, tarixiy voqealardagi ishtiroki va boshqalarni o'z ichiga oladi. Tarixdan bizga ma'lumki, O'zbekiston respublikasi hududida yashagan, qadimgi sug'diylar, su'g'dlar, eftalitlar, turklar va boshqa xalqlar o'zaro aralashib, uzoq tarixiy jarayonda o'zbek millatining shakllanishida asos bo'lgan deya olamiz. Shu o'rinda tarixiy va madaniy ma'noga ega bo'lgan, qadimgi xalqlar yashagan hududlar, tili, madaniyati, ayrim yer nomlari orqali qaysi xalq yoki elat va boshqalar haqida ma'lumot beruvchi toponimlar ham o'z ahamiyatiga egadir. Toponimlar tarixiy hujjatlar bo'lib qolmasdan, balki, xalq xotirasi, afsona va rivoyatlar bilan bog'liq merosimizdir, deb ayta olamiz.

Paxtachi vohasi hududida yashovchi aholi tarixini qadimgi Zarafshon vohasi (qadimdan Zarafshon vohasi hisoblangan, Buxoro, Samarqand, Navoiy viloyatlari) madaniyati tarixidan also ajratib qarash mumkin emas. Avvalambor, Paxtachi hududi o'tmishi, qadimi ya'ni ko'hna sahifalari haqida so'z ochganda Samarqand sug'diga qarashli bo'lgan Dabusiya shahri ko'z oldimizga keladi. Tarixchi olim Maxamadiyev G.I. ning ilmiy izlanishlariga ko'ra, Dabusiyaning o'rta asrlar davri ma'muriy chegarasi shimoldan Zarafshon daryosi bilan, Sharqdan Rabinjon, janubdan Zarafshon tizmasining davomi bo'lgan Zirabuloq va Ziyovuddin tog'lari bilan, g'arbdan esa Karmanagacha bo'lgan hududlar

bo'lgan¹. Mug'ullarning yurishlari natijasida vayronaga aylangan Dabusiya shahri keyingi manbalarda Dabusiya qalasi deb atala boshladi. Bizga ma'lumki, Paxtachi tumani Samarqand viloyatining eng chekka tumani hisoblanadi, qadimdan madaniyat markazlaridan, barcha sohalarda sivilizatsiya o'choqlaridan bo'lganligi tarixiy manba va ilmiy asoslangan qarashlardan ma'lum. Paxtachi tumani sharqdan Narpay tumani, shimoliy, shimoliy-g'arb va g'arbdan Navoiy viloyatining Xatirchi, Navoiy, Navbahor tumanlari, janubdan Nurobod tumani bilan chegaradoshdir. Mazkur oraliqdagi hududni Paxtachi vohasi toponimik areali deb belgiladik. Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarining rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog'liq bo'ladi. Ma'lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o'zaro etnik munosabatlar retnoslarning aralash yoki yonma-yon yashaydigan hududlarida qizg'in kechadi². Paxtachi tumani toponimik areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqat hududi hisoblanadi.

Dabusiyaning ark qismi miloddan avvalgi VI asrda shakllangan bo'lsa , shahriston va robod qismlarining quyi qatlamlari miloddan avvalgi III asr bilan davrlashtiriladi. Ya'ni shahar maydoni mil.av. III asrda kengayib, vohada urbanizatsiya jarayonlari rivojlangan³. Zamonbobo, Sopollitepa Ko'ktepa kabi arxeologik yodgorliklar kabi, aynan Paxtachi tumanida davrlari aniqlanmagan Qoraminos mahallasida Nomsiz-1, Do'ng mahallasida Nomsiz-2, Jahonobod mahallasilarida Nomsiz-3 tepaliklari va Dabusiya yodgorligi mavjud. Dabusiya hududi ya'ni IV-V asrlarga kelib shahar mudofaa tizimi kuchaytirilgan. Shahar tashqarisida Qoratepa, Shomiko'tarmatepa, Ziyoviddinbuvatepa (V-VII asrlar), Misittepa (IV-VIII asrlar) kabi qishloq va shaharlar shakllangan⁴. Bundan tashqari

¹ Maxamadiyev G.I. Dabusiya ilk va rivojlangan o'rta asrlarda: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2024. 14- bet.

² Abdullayev U. Farg'ona vodiysida etnaslararo jarayonlar (XIX- XX asrlar boshlari). Toshkent: Yangi asr avlodi. 2005. 47- bet

⁴ Maxamadiyev G.I. Dabusiya ilk va rivojlangan o'rta asrlarda: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand, 2024. 17- bet.

hududda hali to'liq o'rganilmagan. Chorgusha mahallasida Orziqultepa (IV-V asrlar), Tadbirkor mahallasida Qahramontepa (IV-V asrlar), yana shu mahallasida Qalandartepa (mil. I asr va IV-V asrlar), Qoratepa mahallasida Qoratepa (mil. I asr va XI-XII asrlar), O'rta mahallasida Xo'jatepa (G'o'ratepa) (mil. I, IV-V asrlar), Bo'ston mahallasida Eshontepa (IV-V asrlar), Yettikafantepa (IV-V asrlar), Bodoy mahallasida Azizlartepa (IV-V asrlar), Suluvqurg'on mahallasida Polvontepa (IV-V, XI-XII asrlar), Tinchlik mahallasida O'rtabo'ztepa (I, IV-V asrlar), Go'ro'g'li mahallasida Parsaktepa (IV-V asrlar), Kodiris mahallasida Xalifaotatpeta (I, IV-V asrlar), Oqtepa mahallasida "Oqtera" (IV-V, XI-XII asrlar) (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2019-yil 4-oktyabrda "Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari milliy ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 846-son qaroriga ko'ra Paxtachi tumani hududidagi Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari ro'yxati), kabi obyektlar qadim tarixdan darak berib turibdi. Arab istilolari va islomlashuv (VIII-X asrlar) davrida Zarafshon vohasi ham arablar tomonidan bosib olinib, islom dini keng tarqala boshladi. Arab istilosi bilan birga arab madaniyati, til unsurlari va islom dini kirib keldi. Sug'dlar asta-sekin islomni qabul qila boshladilar. Mahalliy va arab-etnik aralashuvi sodir bo'ldi. Paxtachi tumaning Bobon mahallasida Shomiko'tarmatepa (IV-V, XI-XIII asrlar), Qoratepa mahallasida Qoratepa (mil. I asr va XI-XII asrlar), Suluvqurg'on mahallasida Polvontepa (IV-V, XI-XII asrlar), Oqtepa mahallasidada Oqtera (IV-V, XI-XII asrlar) kabi yodgorliklar shaharda IV asrdan XIII asrning boshlarigacha hayot davom etganligini ko'rsatadi. Shayboniylar va keyinchalik Mang'itlar davrida o'zbek nomi etnik birlik sifatida mustahkamlandi. Voha hunarmandchilik va dehqonchilik markaziga aylantirildi. XIX asrning birinchi choragi oxirlarida Buxoro amiri Amir Haydar davridan vohamiz Dabusiya emas balki uning o'rnida, Ziyovuddin nomi bilan atala boshlagan. 1916-yilda Ziyovuddin viloyati Ziyovuddin, Xatirchi bekligiga ajratildi. 1926-yilning sentyabrda Ziyovuddin bekligi o'rnida Narpay tumani tashkil etildi, Mirbozor qishlog'i markaz qilib belgilandi. Muayyan

bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarining rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog'liq bo'ladi. Ma'lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o'zaro etnik munosabatla retnoslarning aralash yoki yonma-yon yashaydigan hududlarida qizg'in kechadi⁵. Paxtachi vohasi toponimik areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqat hududdi hisoblanadi.

Etno-tarixiy jarayonlar - har bir xalq va millatning o'zligini anglash, tarixini mukammal bilish va madaniy hamda ma'naviy merosini saqlab qolishda muhim vositadir. Bu jarayonlarni o'rganish orqali biz o'z ajdodlarimiz va xalqimizning kimligi, boy tarixiy yo'li va qadimiyligi haqida chuqur bilimga ega bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxamadiyev G.I. Dabusiya ilk va rivojlangan o'rta asrlarda: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Samarqand, 2024. 14-bet.
2. Abdullayev U. Farg'ona vodiysida etnaslararo jarayonlar (XIX- XX asrlar boshlari). Toshkent: Yangi asr avlodi. 2005. 47-bet.
4. Eshonqulov Sh. E. XX asr Zarafshon vohasi aholisining etnik tarkibi: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Tashkent, 2020. 16-bet.
5. Maxamadiyev G.I. Dabusiya ilk va rivojlangan o'rta asrlarda: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Samarqand, 2024. 16-17 betlar.

⁵ Abdullayev U. Farg'ona vodiysida etnaslararo jarayonlar. (XIX- XX asrlar boshlari). Toshkent: Yangi asr avlodi. 2005.-B47